

History of Religious Developments in Qazvin

From the Beginning of the Muslim Arab's Conquests to the Rise of the Safavids

Shole Ghahremani¹ | Fahimeh Mokhber Dezfouli² | Ghanbarali Roodgar³

1. PhD Student, Department of History, Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, Sciences and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: s.ghahremani@iaui.ac.ir

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Humanities and Social Sciences, Sciences and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: f.mokhber@srbiau.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: gh.roodgar@cfu.ac.ir

Abstract

Among the provinces and cities of Iran, Qazvin has been very important in terms of the history of religious developments, and Zoroastrians, Mazdakians and followers of Judaism and Christianity have been there since a long time ago. The main issue of the present research is how Qazvin became Islamized. The ongoing research was conducted by a historical method and by a descriptive-analytical approach, and based on that, it becomes clear that the Zoroastrians in Qazvin, who first had professed Islam only because they refused to pay jizya, rebelled against the conquerors at the first possible opportunity; but then the city was conquered by the Arab Muslims for the second time and this time was opened by violence. However, many Zoroastrians were still following their religion there, as they were able to perform their religious ceremonies until the end of the third century of Hijri. In the Islamic period, up to the 6th century, along with the Shi'ite minority, the majority of Qazvin Muslims followed the Shafi'i cult. The occasional presences of the Isma'ilis as well as the 'Alevi and the Boyeh in Qazvin have also had some effects on the religious tendencies in Qazvin.

Keywords: Islam, Qazvin, Religions, Shi'ism, Sunni.

Introduction

Qazvin was conquered by Muslim invaders in 24 A.H. in the early years of the Islamic conquests. The authors of present article describe the history of the ups and downs of religions and special religious trends in Qazvin, from Zoroastrianism at the beginning of the conquests to Shi'ite conversion during the Safavid period, and try to explain the process of this religious and denominational transformation.

Research Findings

1. Zoroastrianism: The first Arab General who opened Qazvin was Bara bin Azeb; he tasked the inhabitants, who were mostly Zoroastrians, to either convert to Islam or accept *jizya*. The Qazvinians were forced to submit to peace and accepted Islam. But this peace did not last long and the Qazvinians turned away from Islam again. After that, the Muslim Arabs recaptured this city by force. According to historical evidences, Zoroastrianism did not stop continuing in Qazvin and remained there for many years.

2. Mazdakians: For the first time, Hamdalallah Mostofi (d. 750 A.H.) mentioned the presence of Mazdakians. Golriz also says, "Maraghians" live in the villages of the Rudbar in Alamut region. This clan calls themselves "Maraghi".

3. Jews: The oldest information about the Jews of Qazvin belongs to the historical texts of the 7th century A.H. onwards; E.g. Zakaria Qazvini (d. 682 A.H.) refers to the Jewish cemetery and also Hamdalallah Mostofi (d. 750 AH) says: "There were a few Jews there."

4. Islam in Qazvin: About a decade after felling Qazvin into the hands of the Arabs, during the Caliphate of Hazrat Ali (36-40 A.H.), the commuting of Shia families to Iranian cities, including Qazvin, became the basis for the diffusion of Shi'ism in there.

During the caliphate of Abdul Malik bin Marwan (reigned 73-86 A.H.), the first mosque was built in Qazvin and the first Friday Prayer was held in that mosque.

Qazvin was very important for the Islamic caliphate system to deal with the invasion of Dilmians. This led to the settlement of Arab soldiers with their families there, most of whom were Sunni. The population of Sunnis with the majority of the Shafi'i religion in Qazvin was such that Qazvin became known as "Dar al-Sunnah" in the sixth century of Hijri. Hanafi followers, Zaidis, Isma'ilis and 'Alevi of Tabaristan were also present in Qazvin.

The era of Seljuks (429-590 A.H.) was the time of Isma'ilis rising in Alamut region. During this period, Qazvin was at the peak of religious differences, and the relations between the Sunni and Shi'a communities were affected by these conditions. However, when Nasser Khosrow entered Qazvin in 438 A.H., he considered the ruler of this city to be an 'Alevi Muslim. At the same time, the Isma'ilis invited people of Qazvin to the Isma'ili cult, and there were denominational disputes among the Sunnis themselves. In 538 A.H., during the reign of Mas'oud bin Muhammad bin Malek Shah of Seljuki, the actions against the Asha're became more intense.

The events of the following centuries showed the gradual dominance of the Shi'a population and the increase of their influence and power, which are as follows: A). Qazvinian's requesting help from Seyyed Fakhreddin, son of Seyyed Qavameddin Mar'ashi, the ruler of Rostamdar and one of the Marashi Shi'a Sadat of Mazandaran in 782 A.H. to deal with disturbances, B). permission Timur to Mar'ashi Sadat for the tutelage of Prince Hossein, and C). The dominance of the Sadat dynasty of the Al-Kia sect (769-1000 A.H.) over Qazvin and.

Conclusion

1. In the Islamic period, a minority of Mazdakians, Zoroastrians and Jews lived in Qazvin.
2. Due to the strategic importance of Qazvin, Muslim troops entered Qazvin over and over again, which resulted in the complete dominance of the Sunnis with the majority of the Shafi'i cult; however, minorities of Hanafis and Shi'as have always lived in Qazvin.
3. The presence and influence of Shi'as in Qazvin was mostly during the Timurian period.

References

- Balaḍūrī, Aḥmad b. Yaḥyā (1412 AH/ 1991). *Futūḥ al- Buldān*. Beirut: Dār al- Kutub al- 'Ilmiyya. (in Arabic)
- Golriz, Seyed Mohammad Ali (1337/ 1958). *Mīnūdar yā Bāb al- Jannah Qazwīn*. Vol. 2. Tehran: Ṭih(Ṭāhā). (in Persian)
- Mustawfī, Ḥamd Allāḥ (1387/ 2008). *Tārīkh- i Guzīda*. Revised by Abdolhossein Navaei. (5th ed.). Tehran: Amīrkabīr. (in Persian)
- Qazwīnī, Zakarīyā b. Muḥammad (1998). *Āthār al- Bilād wa Akhbār al- 'Ibād*. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Rāfi 'ī Qazwīnī, 'Abd al- Karīm b. Muḥammad (1408 AH/ 1987). *Al- Tadwīn fī Akhbār Qazwīn*. Vol. 4. Beirut: Dār al- Kutub al- 'Ilmiyya. (in Arabic)
- Ya' qūbī, Aḥmad b. Ishāq (1422 AH/ 2001). *Al- Buldān*. Beirut: Dār al- Kutub al- 'Ilmiyya. (in Arabic)

Cite this article: Ghahremani, S., Mokhber Dezfouli, F., & Roodgar, G. (2024). History of Religious Developments in Qazvin: From the Beginning of the Muslim Arab's Conquests to the Rise of the Safavids. *Religions and Mysticism*, 57 (1), 89-111. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2024.373664.630512>

Article Type: Research Paper

Received: 16-Mar-2024

Received in revised form: 14-May-2024

Accepted: 10-Jun-2024

Published online: 31-Aug-2024

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخ تحولات دینی و مذهبی در قزوین

از آغاز فتوحات اعراب مسلمان تا برآمدن صفویان

شعله قهرمانی^۱ | فهیمه مخبر دزفولی^۲ | قنبرعلی رودگر^۳

1. دانشجوی دکترا، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات علوم انسانی و اجتماعی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: s.ghahremani@iau.ac.ir
2. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: f.mokhber@srbiau.ac.ir.com
3. دانشیار، گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: gh.roodgar@cfu.ac.ir

چکیده

از میان ولایت‌ها و شهرهای ایران، قزوین از حیث تاریخ تحولات دینی حائز اهمیت بسیاری است و از دیرباز زرتشتیان، مزدکیان و پیروان یهودیت و مسیحیت در آن‌جا حضور داشته‌اند. چگونگی اسلامی شدن قزوین، مسئله اصلی پژوهش حاضر است. پژوهش پیش‌رو به روش تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است و براساس آن روشن می‌شود، زرتشتیان قزوین که نخست تنها به دلیل امتناع از پرداخت «جزیه» اظهار اسلام کرده بودند، در اولین فرصت ممکن بر فاتحان اسلامی شوریدند؛ اما پس از آن، این شهر توسط اعراب مسلمان برای دومین مرتبه و این بار به‌قهر گشوده شد. با این‌همه، بسیاری از زرتشتیان همچنان بر آیین خود ماندند، چنان‌که تا اواخر سده سوم هجری امکان برگزاری مراسم مذهبی خود را داشته‌اند. در قزوین دوره اسلامی تا سده ششم، اکثریت مسلمانان این شهر، در کنار اقلیت شیعه، مذهب شافعی داشتند. حضور گاه و بیگاه اسماعیلیان و نیز علویان و آل‌بویه در قزوین هم بر گرایش‌های دینی اثرگذار بوده است.

کلیدواژه‌ها: ادیان، اسلام، تسنن، تشیع، قزوین، مذاهب. مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

استناد: قهرمانی، شعله، مخبر دزفولی، فهیمه، و رودگر، قنبرعلی (1403). تاریخ تحولات دینی و مذهبی در قزوین: از آغاز فتوحات اعراب مسلمان تا برآمدن صفویان. ادیان و عرفان، 57 (1)، 89-111.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت:

© نویسندگان

140/12/26

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2024.373664.630512>

2

بازنگری:

140/02/25

3

پذیرش:

140/03/21

3

انتشار:

140/06/10

3

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

فتح شهرهای ایران به دست مسلمانان، نقطه آغازی در سیر مسلمان شدن اهالی این شهرها بوده است. قزوین به سال 24 هجری در سال‌های آغازین فتوحات اسلامی، هم‌زمان با خلافت عثمان بن عفان به تصرف مهاجمان مسلمان درآمد. روند و زمان اسلامی شدن ایران در همه شهرها و ولایت‌ها یکسان و یکنواخت نبوده است؛ چه، این خود حاصل عواملی چون شرایط اقلیمی، نوع برخورد مهاجمان، چگونگی مواجهه مدافعان، ترکیب جمعیتی ساکنان شهرها و عوامل مختلف دینی و مذهبی بوده است. مسئله اصلی پژوهش پیش‌رو این است که در قزوین پس از فتوحات اسلامی تا دوره صفویان، یعنی عصر یکپارچگی نسبی مذهبی، آرایش دینی و مذهبی چگونه بوده است؟ به عبارت دیگر، نویسندگان این مقاله بر آن‌اند، تاریخچه فراز و فرود ادیان و گرایش‌های خاص مذهبی در ولایت قزوین را از زرتشتی‌گری در آغاز فتوحات تا گرویدن به تشیع در دوره صفویان وصف کرده و در تبیین فرایند این تحوّل دینی و مذهبی بکوشند.

پیشینه پژوهش

درباره ادیان و آیین‌های مذهبی قزوین در دوره اسلامی، عمدتاً در لابه‌لای سایر پژوهش‌ها، مثلاً تحقیقات تاریخی یا جغرافیایی، اشاراتی می‌توان یافت. بنابراین، تقریباً اغلب کوشش‌های قزوین‌پژوهانه را می‌توان به گونه‌ای پیشینه پژوهش حاضر تلقی کرد. این پژوهش‌ها را می‌توان در چند دسته تصوّر کرد:

نخست، پژوهش‌هایی که مستقلاً به بررسی دین یا مذهب مشخصی در قزوین در برهه‌ای از دوره اسلامی اختصاص دارند، مانند تاریخ تشیع در قزوین از آغاز تا عصر صفوی، نوشته رسول جعفریان (1378 ش). نویسنده در این اثر ضمن بررسی تاریخی وضعیت مذهب شیعه در قزوین، به معرفی برخی از محدثان و مؤلفان شیعی در قزوین تا قرن پنجم هجری پرداخته و به طور خاص به شناساندن دو خاندان شیعی «عجلی» و «حمدانی» همت گمارده است.

دسته دوم، پژوهش‌های خاص تاریخی یا جغرافیایی تاریخی یا تاریخ محلی قزوین است، مانند مینودر یا باب‌الجنة قزوین، نوشته محمدعلی گلریز (1337 ش). این پژوهش با تکیه بر آثار باستان‌شناختی، به اختصار به آیین خورشیدپرستی مردم این شهر در دوران ماقبل تاریخ پرداخته و تصریح کرده است که پس از ظهور زرتشت، مردم قزوین از آیین مزدیسنا و دین زرتشتی پیروی کرده و با ورود اسلام و پذیرش این دین، مذهب شافعی را برگزیده‌اند. مقاله «تاریخچه قزوین» در مجله بررسی‌های تاریخی، نوشته حسین قلی ستوده (1348 ش) نیز اشاراتی کوتاه به دین و مذهب در قزوین دارد. در کتاب برگی از تاریخ قزوین، تألیف حسین مدرسی طباطبایی (1361 ش)، نویسنده بر تأثیرات سادات مرعشی بر جامعه قزوین توجه نشان داده است. پرویز ورجاوند، نویسنده کتاب سیمای تاریخ و

فرهنگ قزوین (1377ش) به بررسی اجمالی اقلیت‌های دینی (زرتشتی، یهودی و البته مسیحی پس از طلوع صفویه) و سپس آیین اسلام و جنبش‌های مذهبی برآمده از آن، پرداخته‌است. در دانشنامه‌ها هم که نگاهی تاریخی به اعلام جغرافیایی دارند، اشاراتی به تاریخچه و منازعات دینی شده‌است؛ مثلاً در ذیل مدخل «قزوین»¹ در دایرة المعارف اسلام² (1356ش/1978م.) به برخوردهای مختلف سلجوقیان و اسماعیلیان اشاراتی صورت گرفته‌است.

دسته سوم، شامل تک‌نگاری‌هایی راجع به تاریخچه دین و مذهب در جهان اسلام یا ایران است، مانند کتاب تاریخ و عقاید اسماعیلیه، تألیف فرهاد دفتری (1386ش) که به اسماعیلیان قزوین اشارات کوتاهی دارد. نیز در کتاب تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، نوشته رسول جعفریان (1393ش) در بخش کوتاهی به جریان تشیع در قزوین پرداخته شده‌است.

اشاراتی تاریخی

با شدت یافتن حملات اعراب مسلمان به شهرهای ایران، به‌ویژه پس از فتح نهاوند به سال 21 یا 22 هـ / 641 یا 642 م. که به «فتح الفتوح» معروف شد، آخرین مقاومت جدی ایرانیان در هم شکست و از آن پس، شهرهای ایران یکی پس از دیگری با جنگ یا صلح به دست مسلمانان افتاد. دو یا سه سال بعد، در همان دوره فتوحات اسلامی، قزوین به سال 24 هـ به تصرف اعراب درآمد. از دوره امویان که بگذریم، از نکات قابل ذکر در عصر عباسیان و در دوره خلافت هارون الرشید (170-193 هـ)، قیام یحیی بن عبدالله، برادر محمد نفس زکیه، در برابر خلیفه‌است. وی در سال 176 هـ در کوهستان‌های دیلم و با حمایت پادشاه آن‌جا به نام جُستان به‌پا خاست و ضمن دعوی امامت، طرفداران زیادی را گرد خود جمع کرد؛ چنان‌که او بر ناحیه عراق دست یافت و به مدت دو سال (176-177 هـ) قزوین را تحت تسلط خود درآورد. اما فضل بن یحیی از جانب هارون الرشید مأمور دفع وی گردید (طبری، بی‌تا: ج8: 242؛ ابن طقطقی، 1418: 193)؛ و در نهایت به دستور هارون الرشید و با فتوایی از جانب علمای بغداد در زندان به قتل رسید.

با شروع دوره حکومت‌های مستقل یا نیمه‌مستقل در ایران، قزوین در نیمه سده سوم هجری تحت نفوذ طاهریان (حک. 206-259 هـ) بود. در سال 251 هـ حسین بن احمد کُکبی به طرفداری حسن بن زید معروف به الداعی الی‌الحق و بنیان‌گذار حکومت رویان و علویان طبرستان در زنجان و قزوین، بر مستعین بالله، خلیفه عباسی (248-252 هـ)، شورید و با برخورداری از حمایت جُستان، پادشاه دیلم، به موفقیت رسید و در نتیجه، قزوین تا دو سال از زیر سلطه خلفای سنی مذهب بغداد خارج و ضمیمه مناطق تحت قلمرو داعی کبیر گردید. در سال 259 هـ محمد بن فضل بن سنان عجلی که بر مذهب شیعه بود، از جانب کُکبی، حاکم قزوین شد؛ اما عاقبت در سال 266 هـ به دست اذ

¹. Kazwin

². Encyclopedia of Islam

کوتکین بن اساتکین، فرمانروای ترک‌تبار و صاحب قزوین، کشته شد (طبری، بی‌تا: ج 9: 378، 506، 549). در سال 271 هـ محمد بن زید، معروف به داعی صغیر، جانشین برادرش، داعی کبیر گردید. بعدها در جریان اختلاف میان وی با سید ابوالحسن، داماد داعی کبیر، رافع بن هرثمه فرصت را مغتنم شمرده، پس از ویران کردن طالقان، بر قزوین استیلا یافت که در نهایت معتضد بالله (279-289 هـ) با شکست و انهدام سپاه رافع بن هرثمه، قزوین را تصرف کرد و به این ترتیب، قزوین از مناطق تحت قلمرو علویان طبرستان خارج شد (مرعشی، 1361: 138، 139).

از دیگر وقایع مهم در قرن سوم هجری، تصرف قزوین به دست عمرو بن لیث صفاری (حک. 287-265 هـ) است (گردیزی، 1347: 17-14). تا این‌که در سال 291 هـ امیر اسماعیل سامانی حکومت ری، زنجان و قزوین را به انضمام ابهر به احمد بن محمد بن فضل عجلی از خاندان عجلی شیعه واگذار کرد. این امیر سامانی به سال 292 هـ برادر خود، ایلیاس را به مدت دو سال حاکم شهر قزوین گرداند (رافعی، 1408: ج 2: 249، 314). در سال 294 هـ قزوین دوباره تحت سلطه مستقیم خلافت عباسی درآمد و خلیفه المکتفی بالله (289-295 هـ)، فخرالدوله ابوعلی، از بازماندگان فخرالدوله ابومنصور کوفی، نیای چهاردهم حمدالله مستوفی را به امارت آنجا گماشت؛ وی به مدت 27 سال بر قزوین حکومت راند (مستوفی، 1387: 794). گرچه تسلط سامانیان تا حدود قزوین و ری توسعه یافته بود، علویان و دیلمیان هنگامی که سامانیان درگیر منازعات داخلی و خاندانی بودند، قزوین را به تصرف خود در می‌آوردند؛ چنان‌که حسن بن قاسم بن حسن، که او نیز چون محمد بن زید لقب داعی صغیر داشته‌است، به سال 317 هـ با سپاه بزرگی از گیل و دیلم به سمت ری آمد و مدتی بر شهر قزوین استیلا یافت. به سال 319 هـ أسفار بن شیرویه زیاری به دلیل کشته شدن کارگزارش در قزوین³ به آنجا لشکر کشید و شهر و ولایت قزوین را ویران ساخت (مسعودی، 1989: ج 2: 720-722؛ ابن جوزی، 1412: ج 13: 263).

با برآمدن آل بویه (حک. 322-447 هـ) در قرن چهارم هجری، اکثر نواحی ایران، از جمله قزوین، تحت حکومت آن‌ها قرار گرفت و حسن بن بویه، ملقب به رکن‌الدوله بر ری و جبال استیلا یافت (حمزه اصفهانی، بی‌تا: 183؛ شبانکاره‌ای، 1363: ج 2: 90). پسر او، ابومنصور ملقب به مؤید الدوله، ثبات و آرامش نسبی را در این منطقه ایجاد کرد و در عمران و آبادی قزوین کوشید (بیضاوی، 1382: 100؛ شبانکاره‌ای، 1363: ج 2: 90). از سوی دیگر، سلطان محمود غزنوی (حک. 389-421 هـ) که با تصرف قلمرو سامانیان و بقایای صفاریان و قسمتی از قلمرو آل بویه، متصرفات خود را گسترش داده بود، در زمان مجدالدوله دیلمی در 420 هـ به عراق عجم لشکر کشید و قزوین و قلعه‌های آن را گشود (ابن اثیر، 1385: ج 9: 372).

³ به رغم بررسی کتب تاریخی، نامی از عامل أسفار بن شیرویه در قزوین یافت نشد.

موقعیت جغرافیایی خاص قزوین، به سبب نزدیکی به قلعه الموت، به عنوان مهم‌ترین پایگاه اسماعیلیان از یک سو و حضور اقلیت شیعه امامیه در آن و نیز همسایگی با ناحیه گیل و دیلم از مراکز قدرت زبیده از سوی دیگر، باعث شد که این منطقه مورد توجه اسماعیلیان در مبارزه با ترکان سلجوقی قرار گیرد. از این رو، از وقایع مهم مربوط به قزوین در دوره سلجوقیان (حک. 429-590 هـ)، نفوذ و قدرت یافتن حسن صباح، رهبر اسماعیلیان نزاری، به سال 483 هـ در کوه‌های شمالی قزوین است (لسترنج، 1377: 238).

بر پایه متون تاریخی موجود، درگیری مذهبی مداوم میان سنیان و شیعیان قزوین و اسماعیلیان و سلجوقیان، لطمه‌های فراوانی بر این شهر وارد آورد. به گونه‌ای که مردم قزوین همواره مسلح و آماده دفاع بودند (جوزجانی، 1363: ج 2: 181) و به دلیل نزدیکی به اسماعیلیان، سختی‌ها و حملات متعددی را متحمل شدند؛ تا آنجا که فداییان اسماعیلی در ایام حکومت کیا بزرگ، امیر و جانشین حسن صباح به سال 523 هـ، به قزوین هجوم آورده و قریب به چهارصد نفر را قتل عام کردند (همدانی، 1387: 138، 172؛ کاشانی، 1366: 174؛ دفتری، 1394: 786).

از بررسی منابع تاریخی، اطلاعات روشنی از شرایط و اوضاع قزوین در عصر خوارزمشاهیان (حک. 616-491 هـ) به دست نمی‌آید، جز این که به سال 595 هـ، اسماعیلیان بر قلعه «ارسلان‌گشا» استیلا یافتند و این امر منجر به شکایت و اعتراض مردم قزوین نزد شیخ علی بویانی، عارف مشهور شهر شد؛ وی با کمک نکش آتسز طی دو حمله، قلعه را آزاد و به مردم قزوین واگذار کرد (قزوینی، 1998: 293؛ جوینی، 1385: ج 2: 43-45).

در دوره حملات مغول در ایران، مردم قزوین از ورود اسماعیلیان، یا به تعبیر منابع سنی «ملاحده»، به آنجا همچنان در هراس بودند؛ چنان که ابن طقطقی از نابلمنی شهر در زمان حضور مغولان در قزوین و فرصت‌طلبی اسماعیلیان در آن اوضاع، گزارش داده است که عاقبت با مراجعه شمس‌الدین، قاضی قزوین، به خان مغول (منکو قآن) در قره قروم، پایتخت مغولان، زمینه حمله به قلعه‌های اسماعیلیان فراهم شد (1418: 36). در نهایت، با سقوط قلعه الموت به دست هلاکوخان، پس از 170 سال، حکومت اسماعیلیان به سال 654 هـ به پایان رسید (جوینی، 1385: ج 3: 275-278؛ همدانی، 1387: 182-190؛ اشپولر، 1351: 54). در عهد ایلخانان مغول، با وجود استقرار سیاسی دول مهاجم و متلاشی شدن قدرت اسماعیلیان، به سبب تجاوزگری‌های عمال حکومت و فشارهای مالیاتی، قزوین رونق خود را از دست داد. تا آنجا که مردم مجبور به ترک شهر می‌شدند و به سبب کاهش جمعیت، نماز جمعه در قزوین برگزار نمی‌شد (مستوفی، 1387: 604).

در اوایل قرن هشتم، در زمان حکومت ایلخانان مغول، با استقرار پایتخت در سلطانیه (بین ابهر و زنجان) در 710 هـ به فرمان الجاتیو، قزوین، موقعیت ممتازی یافت و بر وسعت آن افزوده شد (جوینی، 1385: ج 1: 56). برعکس، در دوره تیموریان (حک. 771-807 هـ) قزوین آن‌سان که

پیش‌تر پس از تبریز و سمرقند بزرگ‌ترین و آبادترین شهر ایران محسوب می‌شد، به نظر نمی‌آمد و بیشتر خانه‌ها به حالت ویرانی بود و جمعیت شهر رو به کاهش (کلاویخو، 1374: 303).

مردم قزوین که غالب ایشان سال‌ها به مذهب تسنن گرایش داشتند، سرانجام در 782 هـ. برای مقابله با هرج و مرج و دفع شر متجاوزان در سال‌های پیش از حکمرانی تیمور، با ارسال پیامی به سید فخرالدین، فرزند سید قوام‌الدین مرعشی، حاکم رستمدار و از سادات مرعشی شیعی، درخواست کمک کردند (مرعشی، 1361: 216-214).

سرانجام با برآمدن دولت صفویه به سال 907 هـ نظام ملوک‌الطوایفی که پس از سقوط ایلخانان در 736 هـ در ایران شکل گرفته بود، به تدریج برچیده شد و تمام ولایت‌های ایران فرمان‌بردار حکومت مرکزی شدند که در این میان، قزوین به دلیل موقعیت خاص خود مورد توجه شاه طهماسب (حک. 930-984 هـ) قرار گرفت و با انتقال پایتخت از تبریز به قزوین در 955 هـ شهر قزوین رسماً پایتخت حکومت شیعی مذهب صفوی شد. (نک: منشی قمی، 1383: ج 1: 378).

گرایش‌های دینی در قزوین

زرتشتی‌گری

دانسته‌های ما درباره گرایش‌های دینی مردم قزوین در ادوار پیش از اسلام و اوایل دوره اسلامی اندک است. بررسی آثار و ابزارهای به‌دست‌آمده در جریان حفاری‌ها در استان قزوین، به‌ویژه گنج‌تپه واقع در کنار دهکده خورویین، نشان از آن دارد که مردم این ناحیه ابتدا به مهرپرستی و خورشیدپرستی باور داشتند،⁴ سپس به یکتاپرستی زرتشتی گرویدند. پیشینه حضور زرتشتیان در قزوین به آغاز احداث هسته نخستین شهر در دوران ساسانیان بازمی‌گردد که تا چند قرن پس از ورود اسلام به این شهر، همچنان در آنجا حضور داشتند. (ورجاوند، 1377: ج 2: 1181).

نخستین سردار عرب که قزوین را گشود، براء بن عازب بود. (ابن سعد، بی‌تا: ج 6: 17) وی به اهالی شهر که اکثراً زرتشتی بودند، تکلیف کرد که یا مسلمان شوند، یا «جزیه» را قبول کنند.⁵ اهالی قزوین به ناچار تن به صلح داده و قبول اسلام کردند؛⁶ شاید از آن‌رو که می‌خواستند از پرداخت جزیه که نزد ایشان منقور بود، معاف شوند.⁷ به این ترتیب، اهالی قزوین اظهار اسلام کردند، در سرزمین خود ماندند و زمین‌های شان عُشر به‌بده گردید. براء بن عازب پانصد تن از مسلمانان را به فرماندهی طَلِيحَةَ

⁴ این مطلب براساس گورستانی در «خورویین» است که قبور آن به صورت بیضی‌شکل روی زمین کنده شده بود و مردگان را گاهی به پهلوی راست و گاهی به پهلوی چپ و گاه به صورت چمپاتمه قرار می‌دادند، به نحوی که صورت آن‌ها به سمت آفتاب باشد (لوتی واندنبرگ، 122).

⁵ براء بن عازب شرایط صلح ابهر را به ایشان عرضه داشت (بالذری، 317: ابن‌فقیه، 557: حموی، 343/4).

⁶ مردم قزوین در آغاز مخالفت کردند و گفتند: «نه مسلمان بییم (شویم) و نه کربت (سرگزیت/جزیه) دهیم» (رافعی، 45/1)، «بروید به مکه، بروید تا ما رهایی یابیم» (مستوفی، تاریخ‌گزیده، 776).

⁷ به نظر می‌رسد طی دوران فتوحات، انگیزه‌های مالی در تغییر دین مؤثر بوده است، اما تنها گاه به گاه (گرشاسب چوسکی، 94).

بن خویلد اَسدی در آنجا گماشت⁸ و املاکی را که صاحب نداشتند به اقطاع به آنان داد و ایشان آن زمین‌ها را آباد کردند (بلاذری، 1412: 317؛ ابن‌فقیه، 1416: 558). اما این صلح، پایدار نماند و مردم قزوین که گویا به ظاهر اسلام آورده بودند، پس از بازگشت براء بن عازب، دوباره سرکشی کردند و از اسلام روی گرداندند. در پی آن، اعراب مسلمان برای بار دوم به سرکردگی کثیر بن شهاب الحارثی به قزوین حمله برده، آنجا را به‌قهر تصرف کردند (رافعی، 1408: ج 1: 45).

با توجه به نحوه تسلیم‌شدن سایر شهرهای ایران در برابر فاتحان عرب⁹ بعید می‌نماید که ساکنان قزوین بی‌درنگ و عموماً اسلام را پذیرفته باشند، چه، طبق شواهد تاریخی، زرتشتی‌گری از قزوین رخت برنسته و تا سال‌ها در آنجا باقی بوده‌است، از این‌رو، به‌درستی مشخص نیست که مردم قزوین تا چه تاریخی به دین زرتشتی پای‌بند مانده باشند. یعقوبی (د. 292هـ) نوشته‌است: «... و عجم را در آن آثاری و آتشکده‌هایی است» (1422: 77). با استناد به این گفته می‌توان حیات مذهبی زرتشتیان قزوین را تا سده سوم هجری به عقب برد.

رافعی اطلاعاتی به‌دست می‌دهد که می‌تواند تأییدی بر یک‌باره مسلمان‌نشدن اهل قزوین باشد، آنجا که می‌نویسد: «مردم این شهر عشریه‌بده بودند؛ زیرا آنجا به صلح گشوده شد؛ چنان‌که نواحی اطراف قزوین مانند دستی که در دین خود پابرجا بودند، خراج‌گزار شدند و مردم قاقزان چون اسلام را پذیرا شدند، زمین‌های‌شان عشریه‌بده شد» (1408: ج 1: 45). بنابراین، پیروان آیین زرتشت در قزوین توانسته‌اند آیین و رسوم زرتشتی را حفظ کنند. از منابع هم‌برنمی‌آید که مسلمانان اقدام به تخریب آتشکده‌ها یا اقدامات دیگر دال بر مخالفت با انجام فرایض دینی آنان کرده باشند. نه‌تنها چنین نشد، بلکه سال‌ها بعد با گذشت زمان و اسلام آوردن اکثریت مردم قزوین، آتشکده‌ها در قالب فضاهای کالبدی جدید تحت عنوان مساجد نام‌بردار شدند، مانند مسجد مهره‌بیره (مستوفی، 1387: 782)، جامع عتیق (پوپ، 1370: 129) و سنجیده (گلریز، 1337: ج 1: 593) که جملگی بر جای آتشکده‌ها ساخته شدند.

مزدکیه

اشاره به حضور مزدکیان در ناحیه قزوین، تا پیش از سده هشتم هجری، در منابع به چشم نمی‌خورد. در این سده، مورخ و جغرافیایانویس قزوینی، حمدالله مستوفی (د. 750 هـ)، به حضور پیروان مزدک-که در دوره قباد اول ساسانی (د. 531 م)، آیین مزدکیه را بنیاد نهاد-در روستای آک، قاقزان، دستجرد و سفح از نواحی قزوین اشاره کرده‌است. او همچنین نوشته‌است که جمعی از اهالی رودبار الموت

⁸ بعدها از نسل ایشان، علما و رواة حدیث به وجود آمد؛ چنان‌که حمدالله مستوفی می‌نویسد: «بسیاری از خطبای ولایت در قزوین عازبی و در دستی اسدی هستند» (مستوفی، تاریخ‌گزیده، 787، 788).

⁹ مردم شهرهای مختلف از حضور اعراب در شهرهای خود رضایت نداشته و آشکارا به مخالفت با آنان می‌پرداخته‌اند؛ چنان‌که مردم مداین آن‌ها را دیوان (طبری، 14/4) و مردم سیستان، ایشان اهرمن خطاب کرده‌اند (تاریخ سیستان، 82) و در قم مردم با اعراب به کشمکش برخاسته، به آن‌ها دشنام می‌دادند (قمی، 402).

موسوم به مراغیان، به آیین مزدکی منسوب شده‌اند (1387: 778؛ 1362: 61؛ نیز برای آگاهی‌های بیشتر، نک: شهرستانی، 1415: ج 1: 294؛ کریستین سن، 1368: 424-483؛ پیگولوسکایا، 1372: 391-441). صرف‌نظر از دعاوی عامیانه درباره وجه تسمیه مراغی‌ها، نکات قابل‌اعتنایی وجود دارد که همه آنها حاصل تحقیقات گلریز در ۱۳۱۸ ش است و در کتاب مینودر منعکس شده‌است. او نوشته‌است: «مراغیان ... در روستاهای رودبار الموت پراکنده و ساکن‌اند. این طایفه «کله بُزی» خوانده می‌شوند؛ به جهت آن‌که وقتی یکی از بزرگان‌شان به این حدود می‌آید، کدخدایان و ریش‌سفیدان با «کل بز»-یک بز نر-به پیشوازش می‌روند و آن بزرگ به همراهانش می‌گوید: «کل بزی‌ها» آمدند؛ اما خودشان، خود را «مراغی» می‌نامند به لحاظ آن‌که در یادداشت‌های عبدالحسین بیابانی قزوینی چنین آمده‌است: این گروه از مردم مراغه آذربایجان بوده که پس از فتح مراغه به سال ۲۲ هـ، بالغ بر 1200 سال به واسطه ستم و بیداد یا عدم آزادی در اظهار مذهب و آیین خود، کوچ کرده و عده‌ای از آنان به رودبار الموت آمده و در آنجا ساکن شدند. مراغی‌ها نیز غیر خودشان را «پشه‌ای» می‌نامند. گلریز شواهدی را بر اساس یادداشت‌های عبدالحسین بیابانی قزوینی که پنج سال در الموت به‌عنوان مأمور مالیات ساکن بوده و از نزدیک با مراغیان معاشرت داشته، در کتاب مینودر آورده‌است: «از جمله این‌که آنان گرچه به‌صورت رسمی خود را مسلمان می‌دانند، تابع عقاید خاصی‌اند که در استتار آن بسیار می‌کوشند».

گلریز این احتمال را ترجیح داده‌است که مراغیان نسبتی با فاطمیان داشته باشند؛ به این بیان که المستنصر بالله (حک. 427-488 هـ)، خلیفه فاطمی مصر، دو پسر داشت؛ یکی به نام «نزار» ملقب به «مرئی» و دیگری به نام «احمد» ملقب به مُستعلی. با آن‌که ولایتعهدی متعلق به نزار بود، برادر کوچک‌تر، احمد مستعلی، چون داماد امیرالجیوش مصر بود، به واسطه نفوذش، رسماً به ولایتعهدی تعیین گردید و همین امر موجب دو دستگی اسماعیلیان شد. طرفداران مستعلی به «مستعلوی» و هواداران نزار مرئی به «مرائی» معروف شدند. به‌نظر می‌رسد، اصطلاح مراغی تحریف‌شده مرائی باشد؛ مخصوصاً این‌که اسماعیلیان ایران پیرو نزار مرائی بوده‌اند (1337: ج 1: 446، 479).

امروزه مراغی‌ها، مانند سایر ساکنان منطقه رودبار الموت رسماً به‌عنوان مسلمان شناخته می‌شوند، گرچه به‌نظر می‌رسد به آیین زرتشتی یا مزدکی یا اسماعیلیه مقیدند. با این‌همه، شفافیت لازم درباره مراغیان فراهم نیست و کشف حقیقت نیازمند تحقیق میدانی دقیقی است. شاید هم بتوان چنین احتمال داد که برخی از آن‌ها به‌مرور به آیین اسلام گرویده، یا دست به مهاجرت زده باشند.

یهودیان

درباره جامعه یهودیان و تاریخ ورود آن‌ها به قزوین هنوز اطلاع زیادی از منابع به‌دست نیامده‌است. قدیمی‌ترین آگاهی درباره یهودیان قزوین، متعلق به متون تاریخی قرن هفتم هجری به بعد است؛ برای نمونه، زکریا قزوینی (د. 682 هـ) در بحث از عجایب قزوین به گورستان یهودیان که آثار و قبور

آن از میان رفته بود، اشاره دارد (1998: 436)؛ حمدالله مستوفی (د. 750 هـ) هم درباره مذاهب مردم قزوین در ابتدای فتح این شهر به دست تازیان می‌گوید: «معدودی چند از جهودان در آنجا بودند» (1387: 777). این دو گزارش، فقط حاکی از حضور یهودیان در قزوین در اوایل فتوحات اسلامی است.

از آثار برجای مانده یهودیان در قزوین، بقعه چهار انبیا معروف به پیغمبریه در حاشیه شرقی خیابان پیغمبریه کنونی، در غرب عمارت و باغ چهلستون است. این بقعه، مدفن چهار تن از پیامبران بنی اسرائیل به نام‌های سلام، سلوم، سهولی و القیاست که بنا بر مشهور، از جور زمانه، مجبور به هجرت به فلات ایران شدند. نویسندگان قزوینی چون امام رافعی (د. ۶۲۳ هـ) و حمدالله مستوفی (د. ۷۵۰ هـ) ذکری از این بقعه‌ها به میان نیاورده‌اند. درباره این چهار پیامبر همچنین هیچ‌یک از مقام‌های روحانی یهودی و انجمن یهودیان اطلاعاتی در اختیار ندارند. به استناد منابع کهن، هم‌زمان با مهاجرت حضرت دانیال به ایران، سه تن از یاران ایشان به نام‌های حنیا و عزریا و میثائل با او به ایران آمده‌اند. این احتمال هم وجود دارد که قزوین نیز مانند ری و تهران تا دماوند، محل سکونت یهودیان بوده باشد و کسانی از بنی اسرائیل در آن شهر به خاک سپرده شده باشند (ورجاوند، 1388: 967). علاوه بر مشاهدات و بررسی‌های گلریز، دبیر سیاقی احتمال می‌دهد که بقعه چهار انبیا همان گورستان یهودیان است که در دوره صفویه مرمت شده است (1381: 422).

تنها سند موجود درباره این بقعه، کتیبه سردر مدرسه متصل به بقعه است که اتمام ساخت آن را در زمان حکومت شاه عباس دوم به سال ۱۰۵۴ هـ ثبت کرده و از آن به‌عنوان «مقام شریف» یاد کرده است. جز این، گفته حاج سیدتقی قزوینی از دانشمندان مشهور قزوین است که مؤلف کتاب مینودر به او دسترسی داشته و از قول وی بقعه چهار انبیا را با عنوان «حوض النبی» مطرح کرده است (گلریز، 1337: ج 1: 673-685). در برخی کتب نیز به‌طور پراکنده مطالبی کوتاه درباره معماری آرامگاهی این بنا آمده است (عقابی: 1376: 435-436)؛ لیکن هیچ اطلاع موثقی درباره خود بقعه، سوابق و شخصیت افرادی که در آن مدفون‌اند، در دست نیست. امروزه بقعه چهار انبیا در قزوین مورد توجه و محل زیارت مردم این شهر است که جملگی شیعی مذهب‌اند.

مسیحیان

درباره حضور مسیحیان در قزوین تا زمان صفویان اطلاعاتی از منابع به‌دست نیامده است. همه گزارش‌های موجود در این خصوص، متعلق به سال‌های بعد از دوره صفویه است. اما رافعی در گزارش کوتاهی درباره جایابی مکان مسجد حیدریه می‌نویسد: در سال 548 هـ ملک مظفرالدین آلب ارغو، سرای عیسی نصرانی (والی قزوین) در رستاق القطن در خارج شهر کهنه را خریده و با اضافه کردن قسمت‌هایی بدان، آن مسجد را بزرگ کرد (رافعی، 1408: ج 1: 54)؛ با توجه به این گزارش که عیسی نصرانی زمان کوتاهی والی شهر قزوین بوده، امکان مسیحی بودن وی منتفی است.

اسلام در قزوین

روشن است که تاریخ اسلام در قزوین با فتح آنجا به دست مسلمانان آغاز می‌شود، اما در این بخش هر آن‌چه در پیوند با مسلمان شدن مردم قزوین یا در ارتباط با مظاهر اسلامی در قزوین در منابع منعکس شده و تصویری از حضور اسلام و مسلمانان در قزوین را به دست می‌دهد، مورد توجه خواهد بود. حدود یک دهه بعد از سقوط قزوین به دست اعراب، در زمان خلافت حضرت علی (36-40 هـ)، با انتخاب شهر کوفه به عنوان مرکز خلافت اسلامی، کوفه کانون اجتماع شیعیان گردید و رفت‌وآمد خاندان‌های شیعی از کوفه به سایر شهرهای ایران از جمله قزوین، زمینه‌ساز نفوذ مذهب شیعه در قزوین شد (ستاره زلفی و همکاران، 1398: 322). طی همین سال‌ها بود که حضرت علی (ع)، به ترتیب ربیع بن خُثَیم کوفی، ابوالعریف ارجهی و مَرّة بن شَراحیل همدانی و عبیده بن عمرو سلمانی و قرطه بن اَوطاة را به عنوان والی روانه قزوین کرد (بلاذری، 1412: 318؛ دینوری، بی‌تا: 165؛ مستوفی، 1387: 788). از میان این افراد، ربیع بن خثیم از زهاد ثمانیه از اصحاب امیرالمؤمنین (ع) بود (شوشتری، 1354: ج 1: 297) و عبیده بن عمرو سلمانی در شمار یاران عبدالله بن مسعود و امام علی (ع) بوده است (ابن‌عبدالبر، 1412: ج 3: 1023؛ طوسی، 1381: 47).

در دوره بنی‌امیه و در زمان خلافت عبدالملک بن مروان (حک. 73-86 هـ) به دستور محمدبن حجاج بن یوسف ثقفی، اولین مسجد به نام توت / توت / تور¹⁰ در نزدیکی دروازه محله جنیدیه در قزوین ساخته شد (ابن‌فقیه، 1416: 547، 561، 562؛ همو، 1302: 283؛ رافعی، 1408: ج 1: 54). به گفته حمدالله مستوفی، اولین نماز جمعه در قزوین در این مسجد اقامه گردید (1387: 782). اما شیعیان این مسجد را دشمن دانسته‌اند، چه در زمان بنی‌امیه، بر منبر این مسجد، حضرت علی (ع) را لعن می‌کرده‌اند (ابن‌فقیه، 1416: 547، رافعی، 1408: ج 1: 55).

قزوین چون تا مدت‌ها جزو ثغور بود، اهمیت زیادی برای دستگاه خلافت اسلامی جهت مقابله با هجوم دیلمیان داشت. همین امر موجب شد، بعضی از خلفا و امیران به آنجا سفر کنند و هزینه‌های زیادی صرف احداث برج و حصار بر گرد این شهر شود (مستوفی، 1362: 57). این عوامل در کنار نقل و انتشار احادیثی درباره منزلت شهر قزوین (رافعی، 1408: ج 1: 27-11؛ مستوفی، 1387: 771-758)، خلفا و پادشاهان را بر آن داشت تا به اوضاع قزوین توجه ویژه داشته باشند و همین توجه موجب سکونت لشکریان عرب با خانواده‌هایشان که اکثر آن‌ها سنی‌مذهب و از نسل اعراب نامی در تاریخ اسلام محسوب می‌شده‌اند، در این منطقه شد (بلاذری، 1412: 317-318؛ ابن‌فقیه، 1416: 558). این مهاجران رفته‌رفته بر جمعیت شهر افزودند و خاندان‌های جدیدی را در قزوین

¹⁰ گلریز بنا بر تحقیقات میدانی خود بر این باور است: «احتمال دارد که نام این مسجد به مناسبت درخت توتی که در کنار آن بوده، به مسجد توت معروف شده و توت و ثوب و تور از تصرف نساخ و کتاب باشد». (مینودر، 513/1).

شکل دادند. کثرت جمعیت سنی‌ها در قزوین چنان بود که آنجا در قرن ششم هجری به «دار السنّه» شهرت یافت (قزوینی رازی، 1358: 109). به هر روی، گرچه در قزوین پیروان مذهب حنفی، از مذاهب اهل سنت، زیدی‌ها، اسماعیلی‌ها و علویان طبرستان، از فرقه‌های وابسته به شیعه، نیز حضور داشتند، اما به‌علت آنکه پیروان مذهب شافعی در اکثریت بودند، هیچ یک رشد چندانی نیافتند. به این ترتیب، باید گفت، قزوین از جمله شهرهایی بود که در دوره اسلامی نخست اکثریت سنی و سپس و به‌مرور زمان اقلیت شیعه در آن شکل گرفتند. برخی از نواحی قزوین، چون بشاریات و سفح، حنفی‌مذهب بودند (رافعی، 1408: ج 1: 48) و سایر نواحی شافعی متعصب (قزوینی رازی، 1358: 459). همچنین در برخی از متون جغرافیایی و تاریخی کهن اشاراتی پراکنده به حضور خوارج (ابن‌حوقل، 1938: ج 2: 369)، مکتب نجاریه¹¹ (مقدسی، 1877: 591) در قزوین به چشم می‌خورد؛ چنان‌که ابن‌حوقل (د. 367 هـ) می‌نویسد: «مردم قزوین «اهل شراة» و مردمی نیک‌خواه و نیک‌پرور بودند» (ابن‌حوقل، ج 2: 369). تا اواسط قرن هشتم هجری، مذهب شافعی همچنان مذهب غالب ساکنان قزوین بود و حاکمیت سیاسی این منطقه در دست پیروان این مذهب قرار داشت. همچنین بعضی از مردم قزوین و اطراف آن، برخی از ساکنان خرقان (قزوینی‌رازی، 1358: 459)، دستجرد (مستوفی، 1387: 785-777)، زهرا (رافعی، 1408: ج 1: 48)، طالقان و آوه (مستوفی، 1362: 60) شیعه متعصب بودند.

به‌طور کلی پس از ورود اسلام به ایران، طی دوره‌های تاریخی، کشمکش‌های مذهبی میان پیروان فرقه‌های اسلامی به‌ویژه شیعیان و اهل تسنن ادامه داشت. در قزوین هم چنین منازعاتی جاری بوده‌است. در میان این منازعات ماجرای کشته‌شدن عمّال امویان در خور توجه‌است و از جمله آن، کشتن کارگزار خالد بن عبدالله قسری به دست حبیب بن عبدالله از موالی یا عموزادگان جنید، به دلیل لعن علی بن ابی‌طالب (ع) بر بالای منبر مسجد توث در قزوین بود که این عمل موجب قطع لعن امام علی (ع) بر روی منبر شد (ابن‌فقیه، 1416: 562).

در میان منازعات مذهبی در قزوین همچنین داستان کتک خوردن عمران نامی در یک روستای قزوینی به‌علت آن که دو حرف از حروف عمر و عثمان را در نام خود داشت (راغب‌اصفهانی، 1420: ج 2: 499) قابل ذکر است. همچنین روایت شده‌است که شیعیان قزوین علیه سنی‌ها دست به اقداماتی زدند که موجب نگرانی ابن‌ماجه قزوینی¹² (د. 273 هـ) شد و در نتیجه به فرمان وی داغی به نام ابوبکر، عمر و عثمان بر پیشانی آنان گذاشته شد (گلریز، 1337: ج 1: 408). حمدالله مستوفی نیز ضمن شرح زاکانان، از خاندان‌های به‌نام قزوین، به بالا بودن میزان درگیری میان شیعیان و اهل سنت در قزوین اشاره کرده‌است (1387: 805).

¹¹ ابو‌عبدالله حسین بن محمد بن عبدالله النجار الزاری، رهبر این فرقه از مکتب معتزله بود (زرکلی، 253/2).

¹² ابو‌عبدالله محمد بن یزید ماجه قزوینی زبّعی معروف به امام ابن‌ماجه، محدث برجسته اهل سنت و گردآورنده «سُنن»، از کتب صحاح سته در حدیث است (رافعی، 49/2: نزهة القلوب، 59).

اطلاعات ما درباره وضعیت دینی و مذهبی دوره‌های بعد با اوضاع سیاسی و حکمرانی قزوین پیوند دارد. در سده چهارم، پاره‌ای از منابع اشاره به تسلط فخرالدوله دیلمی و وزیرش صاحب‌بن عبّاد در دوره آل بویه بر قزوین دارند. صاحب بن عبّاد از 373 هـ برای دو سال در این شهر ساکن شد و جهت آبادانی آن تلاش بسیار کرد (رافعی، 1408: ج 1: 43، 44؛ مستوفی، 1363: 57، 58). وی علاوه بر ساخت باروی قزوین، مدرسه‌ای بنا کرد که شیعیان در آن به مباحث دینی مشغول بودند. این گزارش حاکی از وجود حیات فکری تشیع در قزوین در قرن چهارم هجری است.

در تاریخ دینی ایران، عصر سلجوقیان (حک. 429-590 هـ)، به‌ویژه در قزوین، از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا این دوره، عصر برآمدن اسماعیلیان در منطقه الموت قزوین است. ورود سلجوقیان حنفی‌مذهب مقارن با انحطاط سیاسی دولت آل بویه در غرب ایران و پیوندشان با خلافت عباسی بود که احیا و تقویت مجدد جامعه سنی را در پی داشت. قزوین در این دوره در اوج اختلافات مذهبی به سر می‌برد و روابط جامعه سنی و شیعه، متأثر از این شرایط بود. از سوی دیگر، در آستانه روی کار آمدن سلجوقیان و درگیری‌های آنان با غزنویان بر سر قدرت، خاندان جعفریان که از اصیل‌ترین خاندان‌های شیعی در ایران و از نوادگان جعفرین طیار بودند، در قزوین حکومت می‌کردند؛ چنان‌که ابوعلی محمد جعفری با فرزندانش حدود 60 سال بر قزوین حکم راندند و این حکمرانی در دوران سلطنت آلب ارسلان (حک. 455-465 هـ) و پسرش ملک‌شاه (حک. 465-485 هـ) تحقق یافت و آخرین ایشان فخرالمعالی ذوالسعادات ابوعلی شرف‌شاه بن محمد بن احمد بن محمد جعفری (د. 484 هـ) بود. نکته جالب آن‌که در زمان حکومت طغرل بیک سلجوقی (حک. 385-455 هـ) و تسلط وی بر قزوین به سال 434 هـ که حنفیان بر شافعیان سنی‌مذهب برتری یافتند، ناصر خسرو قبادیانی هنگام ورود به قزوین در 438 هـ، حاکم این شهر را مردی علوی دانسته (1372: 5) است و او همان امیر ابوعلی جعفری است؛ عبیدلی، نسب‌شناس معروف قرن پنجم، در وصف او نوشته‌است: «الرئیس بقزوین کان ذامال و نعمة و حال حسنة» (1413: 351). این نکته نشان از موقعیت و نفوذ اجتماعی و سیاسی شیعیان جامعه قزوین با وجود اکثریت اهل تسنن دارد.

در همین دوره، اسماعیلیان هم به شیوه تبلیغ، مردم قزوین را به آیین اسماعیلی دعوت می‌کردند؛ مانند دهمدار ابوعلی اردستانی از دُعوات حسن صباح که در قزوین اقامت داشت و با تبلیغات خود جمع کثیری از اهالی آن‌جا را به این آیین درآورد (جویی، 1385: ج 3: 215؛ برنارد لویس، 1348: 71؛ دفتری، 1386: 393). در واکنش به این اقدام، اکثر ساکنان قزوین نیز ساکت نمی‌ماندند؛ چنان‌که ابوالمحاسن رویانی (د. 502 هـ) از علمای شافعی به تکفیر اسماعیلیان پرداخت و از ورود آنان به قزوین و آمیزش با اهالی ممانعت به‌عمل آورد (سمعانی، 1408: ج 3: 106؛ قزوینی، 1998: 374). همچنین شیوه برخورد تند ابوالخیر احمد بن اسماعیل ملقب به رضی‌الدین (د. 590 هـ) با شیعیان طالقان از نواحی قزوین (خطیب بغدادی، 1417: ج 4: 99؛ رافعی، 1408: ج 1:

171، ج 2: 144؛ قزوینی، 1998: 402-403) مشابه داستان برخورد ابن ماجه قزوینی با اعیان شیعه در قزوین بود که پیش تر اشاره شد.

در همین دوره، منازعات مذهبی در بدنه خود اهل سنت هم جریان داشت. در سال 538 هـ در دوره سلطنت سلطان مسعود بن محمد بن ملک شاه سلجوقی که اقدامات بر ضد اشاعره شدت بیشتری یافته بود (ابن جوزی، 1412: 18: 31)، به فرمان وی ابونصر هسنجانی حنفی از همدان مأمور تبلیغ بر ضد شافعی‌ها و تمایلات ضد اشعری در مسجد جامع قزوین، یکی از پایگاه‌های شافعی شد (قزوینی‌رازی، 1385: 452).

حملات مغول از اوایل سده هفتم هجری و سپس شکل‌گیری حکومت ایلخانان از سال‌های میانی همین سده به خاطر تسامح و تساهل ایلخانان با گسترش شیعه پیوند دارد. برای نمونه، از شواهد برمی‌آید در این سال‌ها سلطان محمد خدابنده الجاتیو (703-716 هـ) به مذهب تشیع گروید. با اینکه او به مذهب شیعه امامیه گرویده بود، اما مردم بعضی از شهرها، از جمله قزوین، از قبول مذهب تشیع و احکام صادره از سوی الجاتیو امتناع می‌ورزیدند و بر مذهب اهل سنت پای می‌فشردند (نک: جعفریان، 1380: 8، 9)؛ تا آن‌جا که شبانکاره‌ای می‌نویسد: «نزدیک بود که فتنه‌ای بزرگ برخیزد» (1381: 2: 272).

پیش از ظهور تیمور، در نیمه دوم سده هشتم هجری، مردم قزوین که اکثر آنها قرن‌ها به مذهب تسنن گرایش داشتند، در سال 782 هـ برای مقابله با آشفتگی‌ها و دفع شر متجاوزان، با ارسال پیام به سید فخرالدین فرزند سید قوام‌الدین مرعشی حاکم رستم‌دار از سادات مرعشی شیعی مازندران درخواست کمک کردند. این خاندان در زمان حکومت تیمور همچنان در جامعه شهری قزوین حضور داشتند و مرهمی بر زخم‌های روحی، سیاسی و اجتماعی مردم در این سال‌ها بودند (مرعشی، 1361: 215-216؛ همان، 1364: 70). تیمور به سادات مرعشی، اجازه تولیت شاهزاده حسین¹³ را داد و این منصب تا مدت‌ها بر عهده شریف عبدالله از سادات مرعشی بود و در 838 هـ شاهرخ تیموری، سید معین‌الدین مطهر از مرعشی‌ها را که احتساب قزوین در اختیارش بود، برای این منصب برگزید (مدرسی طباطبایی، 1361: 57، 58).

در عهد ترکمانان آق‌قویونلو (874-921 هـ)، خاندان سادات شیعی مذهب آل‌کیا (769-1000 هـ) قزوین را تحت استیلای خود داشتند (طهرانی، 1356: 432، 442، نک: قزوینی، 1363: 262-249). ابوبکر طهرانی به وجود سادات در محله «قطن»¹⁴ در زمان حکومت حسن

¹³. شاهزاده حسین، مزار منسوب به فرزند خردسال حضرت علی بن موسی الرضا (ع) است که در سفر به خراسان در قزوین بیمار و سپس به خاک سپرده شد (مستوفی، 205، 784).

¹⁴. نام قدیم «پنبه‌ریسه» بخشی از محله دستجرد (اشراقی، 75).

بیگ آق قویونلو و حافظ ابرو به حضور سادات¹⁵ در 810 هـ اشاره کرده‌اند (1356: 510؛ 1380: ج3: 224-225).

نتایج

1. در دوره اسلامی، اقلیتی از مزدکیان، زرتشتیان و یهودیان، در قزوین می‌زیسته‌اند که احتمالاً از آزادی لازم جهت برگزاری مراسم و شعائر دینی خود برخوردار بوده‌اند؛ اما دلیل و سندی از حضور مسیحیان در قزوین به دست نیامده است.
2. صرف نظر از درگیری‌های مربوط به آغاز فتوحات اسلامی، به‌ویژه مرحله دوم فتح قزوین، مناسبات مسلمانان عرب با اهالی قزوین مسالمت‌آمیز بوده است؛ مسلمانان زمین‌هایی را که به قهر و غلبه از مردم قزوین گرفته بودند، به صاحبان‌شان بازگرداندند و تنها به گرفتن خراج بسنده کردند.
3. چون قزوین به واسطه موقعیت جغرافیایی در کانون توجه قرار داشت، ورود سپاهیان عرب و همچنین اسلام سنی به این منطقه بدیهی به نظر می‌رسد. بنابراین، دستگاه حاکمیت عرب، سپاهیان مسلمان را در قالب دسته‌های بزرگ و به‌مرور زمان به قزوین گسیل داشت که حاصل آن چیزی جز غلبه کامل اهل تسنن با اکثریت مذهب شافعی نبود؛ هرچند همواره اقلیتی از حنفیان و شیعیان در این ناحیه ساکن بوده‌اند. باید اذعان داشت که اقلیت شیعه و فرقه‌های غیرسنی، که خلافت عباسی را مشروع نمی‌دانستند، چندان عرصه‌ای برای رویش و بالتدگی پیدا نکردند.
4. به سبب هم‌جواری قزوین با سه پایگاه مهم اسماعیلیان (الموت، میمون‌دژ و لمبسر) و همچنین اهمیت خاص قزوین برای حکومت سلجوقیان و اسماعیلیان، این شهر محل تاخت‌وتازهای دائمی آنها بود و این خود موجب مشکلات و خساراتی برای مردم قزوین گردید. در نتیجه این درگیری‌ها قزوین به پایگاهی برای مقابله سلجوقیان با اسماعیلیان تبدیل شد.

¹⁵. اکثر سادات شیعه هستند یا علائق شیعی شدیدی دارند (جعفریان، تاریخ تشیع از آغاز تا طلوع دولت صفوی، 450).

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد (1385). الكامل فی التاريخ. 13 جلد. بیروت: دارصادر.
- ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (1412). المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک. 19 جلد. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن حوقل، محمد بن حوقل (1938). صورة الارض. 2 جلد. بیروت: دارصادر.
- ابن سعد، محمد بن سعد (بی تا). الطبقات الكبرى. 9 جلد. بیروت: دارصادر.
- ابن طقطقی، محمد بن علی (1418). الفخری فی آداب السلطانیة و الدول الاسلامیة. دارالقلم العربی.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (1412). الإستیعاب فی معرفة الأصحاب. 4 جلد. بیروت: دارالجیل.
- ابن فقیه، احمد بن محمد (1416). البلدان. بیروت: عالم الکتب.
- _____ (1302). مختصر البلدان. بیروت: دارصادر.
- اشپولر، برتولد (1351). تاریخ مغول در ایران. ترجمه محمود میرآفتاب. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اشراقی، احسان (1357). شرحی بر وقف نامه خمارتاش بن عبدالله عمادی در مسجد جامع قزوین. بررسی های تاریخی. 13 (2). 76-53.
- بلاذری، احمد بن یحیی (1412). فتوح البلدان. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (1382). نظام التواریخ. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- پوپ، آرتور (1370). معماری ایران. ترجمه غلامحسین صدری افشاری. تهران: فرهنگان.
- پیگولوسکایا، نیناویکتورونوا (1372). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان. ترجمه عنایت الله رضا. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تاریخ سیستان (1366). به کوشش محمدتقی بهار. چاپ دوم، تهران: پدیده خاور.
- جعفریان، رسول (1378). تاریخ تشیع در قزوین از آغاز تا عصر صفوی. قزوین: معاونت تحقیقات و پژوهش حوزه علمیه قزوین.
- _____ (1380). سلطان محمد خدا بنده «الجاتیو» و تشیع امامی در ایران. قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.

- _____ (1393). تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی. چاپ ششم. تهران: علم.
- جوزجانی، عثمان بن محمد (1363). طبقات ناصری. 2 جلد. تهران: دنیای کتاب.
- جوینی، محمد (1385). تاریخ جهانگشای جوینی. 3 جلد. چاپ چهارم. تهران: دنیای کتاب.
- حافظ ابرو (1380). زبدة التواریخ. ج 3. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (سازمان چاپ و انتشارات).
- حمزه اصفهانی، حمزة بن حسن (بی تا). تاریخ سنی ملوک الأرض و الانبیاء. بیروت. دارالمکتبة الحیاء.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، (1995). معجم البلدان. 7 جلد. بیروت: دارصادر.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی (1417). تاریخ بغداد. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- دبیرسیاقی، سیدمحمد (1381). سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن. قزوین: نشر حدیث.
- دفتری، فرهاد (1386). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای. چاپ پنجم. تهران: فرزانه روز.
- _____ (1394). «اسماعیلیان در ایران به روزگار سلاجقه» تاریخ جامع ایران. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. 20 جلد. تهران: دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- دینوری، احمد بن داود (بی تا). الأخبار الطوال. قم: الشریف الرضی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (1420). محاضرات الأدبا و محاورات الشعراء و البلغاء. 2 جلد. بیروت: شركة دارالأرقم بن ابی الأرقم.
- رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد (1408). التدوین فی أخبار قزوین. 4 جلد. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- زرکلی، خیرالدین (1989). الأعلام. 8 جلد. بیروت: دارالعلم للملایین.
- زلفی، ستاره؛ دلبری، شهربانو؛ اسدیگی، اردشیر و مهدی دامغانی، محمود (1398). نموده‌های تشیع در قزوین با تأکید بر منابع تاریخی مصور. مطالعات هنر اسلامی. 15 (35). 319-346.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد (1408). الأنساب. 5 جلد. بیروت، دارالجنان.
- شبانکاره‌ای، محمدبن علی (1381). مجمع الأنساب. ترجمه میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- شوشتری، قاضی نورالله (1377). مجالس المومنین. 2 جلد. تهران: کتاب فروشی اسلامیة.
- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم (1415). الملل و النحل. 2 جلد. بیروت: دارالمعرفة.

- شیخ الشرف عبیدلی، محمد بن محمد (1413). تهذیب الأنساب و نهاية الاعقاب. چاپ دوم. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- طبری، محمد بن جریر (بی تا). تاریخ الأمم و الملوک. 11 جلد. بیروت: بی تا.
- طوسی، محمد بن حسن (1381). رجال الطوسی. قم: الشریف الرضی.
- طهرانی، ابوبکر (1356). دیار بکره. 2 جلد. چاپ دوم. تهران: کتابخانه طهوری.
- عقابی، محمد مهدی (ویراستار)، (1376). دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران دوره اسلامی (2): بناهای آرامگاهی. چاپ اول. تهران: نشر سوره.
- قبادیانی، ناصر خسرو (1372). سفرنامه ناصر خسرو. چاپ ششم. تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی.
- قزوینی رازی، عبدالجلیل بن ابی حسین (1358). النقص یا بعض مثالب فی نقص «بغض فضائح الروافض». تهران: انجمن آثار ملی.
- قزوینی، زکریا بن محمد (1998). آثار البلاد و اخبار العباد. بیروت: دارصادر.
- قمی، حسن بن محمد (1361). تاریخ قم. ترجمه حسن بن علی قمی. قم: توس.
- کاشانی، جمال الدین ابوالقاسم عبدالله (1366). زبدة التواریخ. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کریستین سن، آرتور امانوئل (1368). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی. چاپ پنجم. تهران: دنیای کتاب.
- کلاویخو، روی گونزالس (1374). سفرنامه کلاویخو. ترجمه مسعود رجب نیا. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک (1347). زین الاخبار. برلین: ایران شهر.
- گرشاسب چوسکی، جمشید (1391). ستیز و سازش: زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین دوره های اسلامی. ترجمه نادر میرسعیدی. چاپ ششم، تهران: شمشاد.
- گلریز، سید محمد علی (1337). مینودر یا باب الجنة قزوین. 2 جلد. تهران: طه.
- لسترنج، گای (1377). جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لویس، برنارد (1348). فدائیان اسماعیلی. ترجمه فریدون بدره ای. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

مدرسی طباطبایی، حسین (1361). برگی از تاریخ قزوین: تاریخچه‌ای از آستانه شاهزاده حسین و دودمان سادات مرعشی قزوین. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.

مرعشی، سید ظهیرالدین (1361). تاریخ طبرستان و رویان و مازندران. تهران: موسسه مطبوعاتی شرق.

_____ (1364). تاریخ گیلان و دیلمستان. چاپ دوم. تهران: اطلاعات.

مستوفی، حمدالله (1362). نزهة القلوب. تهران: دنیای کتاب.

_____ (1387). تاریخ گزیده. به کوشش عبدالحسین نوایی. چاپ پنجم. تهران: امیر کبیر.

مسعودی، علی بن حسین (1989). مروج الذهب و معادن الجواهر. 2 جلد. بیروت: الشركة العالمية للكتاب.

مقدسی، ابو عبدالله محمد (1877). احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم. لیدن: بمطبع بریل.

منشی قمی، احمد بن حسین (۱۳۸۳). خلاصة التواریخ. ج ۱. چاپ دوم. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

واندنبگ، لویی (1348). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.

ورجاوند، پرویز (1388). «پیغمبریه». دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی. ج 5. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (1387). جامع‌التواریخ (تاریخ اسماعیلیان). تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (1422). البلدان. بیروت: دارالکتب العلمیة.

References

Balaḍurī, Aḥmad b. Yaḥyā (1412 AH/ 1991). *Futūḥ al-Buldān*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (in Arabic)

Bayḍāwī, ‘Abd Allāh b. ‘Umar (1382/ 2003). *Niẓām al-Tawārīkh*. Tehran: Dr. Afshar's Endowment Foundation. (in Persian)

Christensen, Arthur Emanuel (1368/ 1989). *Iran dar Zamān-i Sāsāniyyān*. Trans. Gholamreza Rashid Yasemi. (5th ed.). Tehran: Dunyā-yi Kitāb. (in Persian)

- Choksy, Jamsheed Kairshasp(1391/ 2012). *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*. Trans. Nader Mir Saeedi. (6th ed.). Tehran: Shimshād. (in Persian)
- Clavijo, Ruy González(1374/ 1995). *Safar-Nāma-yi Clavijo*. Trans. Masoud Rajab Nia. (3rd ed.). Tehran: Intishārāt-i ‘Ilmī wa Farhangī. (in Persian)
- Dabirsiaghi, seyed Mohammad(1381/ 2002). *Sayr-i Tārīkhī-yi Banā-yi Shahr-i Qazwīn wa Banā-hā-yi Ān*. Qazvin: Nashr-i Ḥadīth. (in Persian)
- Daftari, Farhad(1386/ 2008). *Tārīkh wa ‘Aqāuid-i Ismā‘īliyya*. Trans. Fereydoon Badreyee. (5th ed.). Tehran: Farzān Rūz. (in Persian)
- Idem*(1394/ 2015). "Ismā‘īliyyān dar Iran Bih Rūzigār-i Salājiqa", *Tārīkh-i Jāmi‘-yi Iran*. Kazem Mousavi Bojnourdi(as supervisor). Vol. 20. Tehran: The Centre For The Great Islamic Encyclopaedia. (in Persian)
- Dīnawarī, Aḥmad b. Dāwud(Und.). *al-Akhbār al-Ṭiwāl*. Qom: al-Sharīf al-Raḍī. (in Persian)
- Eshraghi, Ihsan(1357/ 1978). "Sharḥī Bar Waqf-Nāma-yi Khumārtāsh b. ‘Abd Allāh ‘Imādī dar Majid-i Jāmi‘-yi Qazwīn". *Barrisī-hā-yi Tārīkhī*. 13(2), pp. 53-76. (in Persian)
- Gardīzī, Abū Sa‘īd ‘Abd al-Ḥayy al-Zahhāk(1347/ 1968). *Zayn al-Akhbār*. Berlin: Iranshahr. (in Persian)
- Golriz, Seyed Mohammad Ali(1337/ 1958). *Mīnūdar yā Bāb al-Jannah Qazwīn*. Vol. 2. Tehran: Ṭih(Tāhā). (in Persian)
- Hafiz-i Abrū(1380/ 2001). *Zubdat al-Tawārīkh*. Vol. 3. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Ḥamawī, Yāqūt b. ‘Abd Allāh(1995). *Mu‘jam al-Buldān*. Vol. 7. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Hamadānī, Rashīd al-Dīn Faḍl Allāh(1387/ 2009). *Jāmi‘ al-Tawārīkh(Tārīkh-i Ismā‘īliyyān)*. Tehran: Markaz-i Pazhūhishī-yi Mīrāth-i Maktūb. (in Persian)
- Ḥamza Iṣfahānī, Ḥamza b. Ḥasan(Und.). *Ta‘rīkh-i Sunnī Mulūk al-Arḍ wa al-Anbiyā*. Beirut: Dār al-Maktaba al-Ḥayāt. (in Arabic)
- Ibn ‘Abd al-Barr, Yūsuf b. ‘Abd Allāh(1412 AH/ 1994). *al-Istī‘āb fī Ma‘rifat al-Aṣḥāb*. Vol. 4. Beirut: Dār al-Jīl. (in Arabic)
- Ibn Athīr, ‘Alī b. Muḥammad(1385 AH/ 1965). *al-Kāmil fī al-Ta‘rīkh*. Vol. 13. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Ibn al-Faḳīh, Aḥmad b. Muḥammad(1416 AH/ 1996). *al-Buldān*. Beirut: ‘Ālam al-Kutub. (in Arabic)
- Idem*.(1302 AH/ 1884) *Mukhtaṣar al-Buldān*. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Ibn Ḥawqal, Muḥammad b. Hawqal(1938). *Ṣurat al-Arḍ*, Vol. 2. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)

- Ibn Jawzī, ‘Abd al-Rahmān b. ‘Alī(1412 AH/ 1994). *al-Muntazam fī Ta’rīkh al-Umam wa al-Mulūk*. Vol. 19. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (in Arabic)
- Ibn Sa’d, Muḥammad b. Sa’d(Und.). *al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Vol. 9. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)
- Ibn Ṭiqtaqā, Muḥammad b. ‘Alī(1418 AH/ 1997). *al-Fakhrī fī Ādāb al-Sultāniyya wa al-Duwal al-Islāmiyya*. Dār al-Qalam al-‘Arabī. (in Arabic)
- Jafarian, Rasoul(1378/ 1999). *Tārīkh-i Tashayyu’ dar Qazwīn az Āghāz tā ‘Ashr-i Ṣafawī*. Qazvin: Mu’āwinat-i Taḥqīqāt wa Pazhūhish-i Ḥawza-yi ‘Ilmiyya-yi Qazwīn. (in Persian)
- Idem.*(1380/ 2001). *Sulṭān Muḥammad Khudābandih" Uljāytū" wa Tashayyu’-yi Imāmī dar Iran*. Qom: Specialized library on Islam and Iran History. (in Persian)
- Idem.* (1393/ 2014). *Tārīkh-i Tashayyu’ dar Iran az Āghāz Tā Ṭulū’ Dawlat-i Ṣafawī*. (6nd ed.). Tehran: ‘Ilm. (in Persian)
- Juwaynī, Muḥammad(1385/ 2006)., *Tārīkh-i Jahān-Gushā-yi Juwaynī*. Vol. 3, (4th ed.). Tehran: Dunyā-yi Kitāb. (in Persian)
- Jūzjānī, ‘Uthmān b. Muḥammad(1363/ 1984). *Ṭabaqāt-i Nāsirī*. Vol. 2. Tehran: Dunyā-yi Kitāb. (in Persian)
- Kāshānī, Jamāl al-Dīn Abī ‘l-Qāsim ‘Abd Allāh(1366/ 1987). *Zubdat al-Tawārīkh*. Tehran: Mū’assisa-yi Muṭālī‘āt wa Taḥqīqāt-i Farhangī. (in Persian)
- Khaṭīb Baghdādī, Aḥmad b. ‘Alī(1417 AH/ 1996). *Ta’rīkh Baghdād*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (in Arabic)
- Le Strange, Guy(1377/ 1998). *The Lands of the Eastern Caliphate*. Trans. Mahmoud Erfan. (3rd ed.). Tehran: Intishārāt-i ‘Ilmī wa Farhangī. (in Persian)
- Lewis, Bernard(1348/ 1969). *Fadā’iyyān-i Ismā‘īlī*. Trans. Fereydoon Badreyee. Tehran: Bunyād Farhang-i Iran. (in Persian)
- Maqdisī, Abū ‘Abdallāh Muḥammad(1877). *Aḥsan al-Taqāsīm fī Ma’rifat al-Aqālīm*, Leiden: Brill Publishers. (in Arabic)
- Marashi, Zahir al-Din(1361/ 1982). *Tārīkh-i Ṭabaristān wa Rūyān wa Māzandarān*. Tehran: Mū’assisa-yi Maṭbū‘ātī-yi Sharq. (in Persian)
- Idem.*(1364/ 1985). *Tārīkh-i Gīlān wa Dīlamistān*. (2nd ed.). Tehran: Iṭilā‘āt. (in Persian)
- Mas’ūdī, ‘Alī b. Ḥusayn(1989). *Murūj al-Ḍahab wa Ma’ādin al-Jawhar*. Vol. 2. Beirut: al-Shirjāt al-‘Alamiyya li-Kitāb. (in Arabic)
- Modarressi Tabatabai, Hossein(1361/ 1982). *Bargī az Tārīkh-i Qazwīn*. Qom: The Ayatollah Marashi Najafī Library. (in Persian)
- Munshī Qummī, Aḥmad b. Ḥusayn(1383 AH/ 1963). *Khulāṣat al-Tawārīkh*. Vol. 2. (2nd ed.). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)

Mustawfi, Ḥamd Allāh(1362/ 1983). *Nuzhat al-Qulūb*. Tehran: Dunyā-yi Kitāb. (in Persian)

Idem.(1387/ 2008). *Tārīkh-i Guzīda*. Revised by Abdolhossein Navaei. (5th ed.). Tehran: Amīrkabīr. (in Persian)

Oghabi, Mohammad Mahdi(1376/ 1997). *Dā'iyat al-Ma'ārif-i Banā-hā-yi Tārīkhī-yi Iran Dawra-yi Islāmī(2): Banā-hā-yi Ārām-Gāhī*. (1st. ed.). Tehran: Nashr-i Sūra. (in Persian)

Qubādiyānī, Nāṣir Khusraw(1372/ 1993). *Safar-Nāma-yi Nāṣir Khusraw*. (6th ed.). Tehran: Shirkat-i Sahāmī-yi Kitāb-hā yi Jībī. (in Persian)

Pigulevskaya, Nina Viktorovna(1372/ 1993). *Shahr-hā-yi Iran Dar Rūzgār-i Pārtiyyān wa Sāsāniyyān*. Trans. Enayatollah Reza. (2nd ed.). Tehran: Intishārāt-i 'Ilmī wa Farhangī. (in Persian)

Pope, Arthur(1370/ 1991). *Persian Architecture*. Trans. Gholam-Hossein Sadri-Afshar, Tehran: Fahangān. (in Persian)

Qazwīnī, Zakarīyā b. Muḥammad(1998). *Āthār al-Bilād wa Akhbār al-'Ibād*. Beirut: Dār Ṣādir. (in Arabic)

Qazwīnī Rāzī, 'Abd al-Jalīl b. Abī Ḥusayn(1358/ 1979). *al-Naqd yā Ba'd Mathālib al-Nawāṣib fī Naqd" Ba'd-i Faqā'ih al-Rawāfiḍ"*. Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (in Persian)

Qummī, Ḥasan b. Muḥammad(1361/ 1982). *Tārīkh-i Qum*. Trans. Ḥasan b. 'Alī Qummī. Qom: Tūs. (in Persian)

Rāghib Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad(1420 AH/ 1999). *Muḥādarāt al-Udabā' wa-Muḥāwarāt al-Shu'arā' wa 'l-Bulaghā'*. Vol. 2. Beirut: Shirkat Dār al-Arḡam b. Abī al-Arḡam. (in Arabic)

Rāfi 'ī Qazwīnī, 'Abd al-Karīm b. Muḥammad(1408 AH/ 1987). *al-Tadwīn fī Akhbār Qazwīn*. Vol. 4. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. (in Arabic)

Sam'ānī, 'Abd al-Karīm b. Muḥammad(1408 AH/ 1987). *al-Ansāb*. Vol. 5. Beirut, Dār al-Jinnān. (in Arabic)

Shabānkārā'ī, Muḥammad b. 'Alī(1381/ 2002). *Majma' al-Ansāb*. Trans. Mīr Hāshim Muḥaddith. Tehran: Amīrkabīr. (in Persian)

Shahrastānī, Muḥammad b. 'Abd al-Karīm(1415 AH/ 1994). *al-Milal wa al-Niḥal*. Vol. 2. Beirut: Dār al-Ma'rifa. (in Arabic)

Shaykh al-Sharaf 'Ubaydlī, Muḥammad b. Muḥammad(1413AH/ 1992). *Tahḍīb al-Ansāb wa Nihāya al-I'qāb*. (2nd ed.). Qom: The Ayatollah Marashi Najafi Library. (in Persian)

Shūshṭarī, Qādī Nūr Allāh(1377/ 1998). *Majālis al-Mu'minīn*. Vol. 2. Tehran: Kitāb Furūshī-yi Islāmiyya. (in Persian)

Spuler, Bertold(1351/ 1972). *Tārīkh-i Mughūl Dar Iran*. Trans. Mahmoud Mir Aftab. Tehran: Bungāh-i Tarjima wa Nashr-i Kitāb. (in Persian)

Ṭabarī, Muḥammad b. Jarīr(Und.). *Ta' rīkh al-Umam wa al-Muluk*. Vol. 11. Beirut: (Und.). (in Arabic)

Tārīkh-i Sīstān(1366/ 1987). Revised by Mohammad-Taqi Bahar. (2nd ed.). Tehran:Padīda-yi Khāwar. (in Persian)

Ṭīhrānī, Abūbakr(1356/ 1977). *Diyār Bikriyya*. Vol. 2. (2nd ed.). Tehran: Kitāb-Khāna-yi Ṭahūrī. (in Persian)

Ṭūsī, Muḥammad b. Ḥasan(1381 AH/ 1961). *Rijāl al-Ṭūsī*. Qom: al-Sharīf al-Raḍī. (in Persian)

Vandenberghe, Louis (1348/ 1969). *Archeologie de L'Iran Ancien*. Trans. Issa Behnam.(2nd ed.). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)

Varjavand, Parviz(1388/ 2010). " Pīghambariyya". *the Great Islamic Encyclopedia*. Vol. 5. Kazem Mousavi Bojnourdi(as supervisor). Tehran: The Centre For The Great Islamic Encyclopaedia. (in Persian)

Ya' qūbī, Aḥmad b.Ishāq(1422 AH/ 2001). *al-Buldān*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. (in Arabic)

Zirkilī, Khayr al-Dīn(1989). *al-A' lām*. Vol. 8. Beirut-Lebanon: Dar El Ilm Lilmalayin. (in Arabic)

Zolfi,Sattar & Delbari,Shahrbano & Asadbeigi, Ardashir & Mahmoud Mahdavi Damghani(1398/ 2019). "Shi'ah Symbols in Qazvin with Emphasis on Illustrated Historical Resources". *Islamic Art*. Volume 15, Issue 35-Serial Number 35. December 2019. pp. 319-346. (in Persian)